

ŚWIATOWIT Supplement Series B: Barbaricum, vol. 11

ed. Bartosz Kontny

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Zakład Archeologii Europy Starożytnej

BARBARICUM

Tom 11

*Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae
fluminis ebibuntur.*

Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam

pod redakcją

Bartosza Kontnego

Warszawa 2015

Institute of Archaeology, University of Warsaw
Światowit Supplement series B: Barbaricum
Volume 11

Redakcja naukowa serii

Bartosz Kontny

Redakcja tomu

Bartosz Kontny

Kolegium redakcyjne

Agata Chilińska-Früboes, Adam Cieśliński, Anna Juga-Szymańska,
Bartosz Kontny, Andrzej Maciałowicz, Izabela Szter

Skład i łamanie

Andrzej Szela

Projekt okładki dla serii

Michał Beszczyński

Fotografie Jerzego Okulicz-Kozaryna

Archiwum cyfrowe Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
(skany z archiwum prywatnego Jerzego Okulicz-Kozaryna)

ISSN 1231-1499

© Autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28; PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa

Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa

SPIS TREŚCI

Bartosz KONTNY <i>Od redakcji</i>	11
Jacek ANDRZEJOWSKI <i>Celtycka moneta z Sielunia nad Narwią</i>	13
Łukasz ANTOSIK , Grażyna IWANOWSKA <i>Tekstylika z cmentarzyska kultury kurhanów wschodnioliteńskich w Żwirblach</i>	25
Rasa BANYTĖ-ROWELL <i>Seeking the beginning of the Early Roman Iron Age in the Memelkultur Area: steps in the dark</i>	37
Marcin BIBORSKI <i>Rzymskie miecze obosieczne z rękojeściami w kształcie głowy orła</i>	51
Anna BITNER-WRÓBLEWSKA , Wojciech WRÓBLEWSKI <i>Aestii Tacyta. Kim naprawdę byli?</i>	65
Tomasz BOCHNAK , Justyna WAROWNA <i>Jerzy Okulicz pinxit – kielno z grobu kultury przeworskiej z Malkowic, pow. staszowski</i>	79
Agata CHILIŃSKA-FRÜBOES <i>Rzymska fibula z d. Kirpehnen</i>	99
Adam CIEŚLIŃSKI , Mirosław J. HOFFMANN , Jarosław SOBIERAJ <i>Dwa dziobowate okucia końca pasa z południowo-zachodnich Mazur i ziemi lubawskiej</i>	115
Katarzyna CZARNECKA <i>Importowana kasetka brązowa z cmentarzyska kultury przeworskiej w Lachmirowicach, pow. inowrocławski</i>	123
Marcin ENGEL , Cezary SOBCZAK <i>W poszukiwaniu nekropoli Âtvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikingów w Szurpiłach</i>	131
Jacek GACKOWSKI <i>Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Kilka refleksji po dwudziestu latach od zakończenia badań w Mołtajnach, pow. kętrzyński i Pieczarkach, pow. giżycki</i>	159
Piotr IWANICKI <i>Sprzączki z kolcem przedłużonym w skuwkę w kulturze przeworskiej</i>	175
Ludwika JOŃCZYK , Aneta GOŁĘBIOWSKA-TOBIASZ <i>Okucie rozetkowe z Szurpił. Import ze świata nomadów w sercu Jaćwieży</i>	195
Piotr KACZANOWSKI , Judyta RODZIŃSKA-NOWAK <i>Uwagi o przydatności wyników analizy cmentarzysk ciałopalnych z okresu rzymskiego do studiów paleodemograficznych</i>	215

Bartłomiej KACZYŃSKI, Urszula ZIEMSKA	227
<i>Osada grupy olsztyńskiej w Olsztynie-Brzezinach, stan. XXVIII w świetle sondażowych badań wykopaliskowych</i>	
Małgorzata KARCZEWSKA, Maciej KARCZEWSKI	245
<i>Szpila z poroża barwiona związkami miedzi z grobu 517, odkrytego na cmentarzysku kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich</i>	
Aneks I	
Elżbieta JASKULSKA	257
<i>Analiza antropologiczna kości ze stanowiska Paprotki Kolonia 1: grób numer 517</i>	
Aneks II	
Katarzyna CYWA	260
<i>Analiza drewna z fragmentów drzewców grotów z grobu 517 z cmentarzyska w Paprotkach Kolonii</i>	
Andrzej KASPRZAK	263
<i>Dwa groby z nietypowymi ostrogami na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Czarnówku, stan. 5</i>	
Михаил Михайлович КАЗАНСКИЙ	277
<i>О происхождении восточнобалтских умбонов с „жемчужным” декором</i>	
Andrzej KOKOWSKI	289
<i>Importowane naczynie rzymskie z miejscowości Karzec w Wielkopolsce</i>	
Jerzy KOLENDO, Tomasz PŁÓCIENNIK	297
<i>Description of the Baltic coast in Pliny the Elder's Naturalis historia (IV 94–97)</i>	
Bartosz KONTNY	307
<i>This came out of the swamp. Wolka See revisited: some debatable problems concerning Balt weapons</i>	
Bartosz KONTNY, Paweł SZYMAŃSKI	333
<i>Zapinka z późnego okresu wędrówek ludów z Pucka</i>	
Maria KRAJEWSKA	351
<i>O wileńskim kolekcjonerze Antanasie Szutinasie i jego zbiorach</i>	
Владимир Иванович КУЛАКОВ	365
<i>Первые фибулы Эстиев</i>	
Jerzy M. ŁAPO	377
<i>Taki szport. Przyczynek do dziejów grodziska w Szestnie-Czarnym Lesie</i>	
Piotr ŁUCZKIEWICZ	383
<i>Sobieszyn, stan. 1. Zniszczone cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego</i>	

Aneks	
Wanda KOZAK-ZYCHMAN	401
<i>Przepalone szczątki kostne ze zniszczonego grobu kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego na stan. I w Sobieszynie, gm. Ułęż, woj. lubelskie</i>	
Henryk MACHAJEWSKI, Ryszard PIETRZAK	403
<i>Figurka typu „wilk ogniowy” z osady ludności kultury jastorfskiej w Jeziorach Małych, powiat średzki</i>	
Andrzej MACIAŁOWICZ	413
<i>Nieznane cmentarzysko w Lipówce a północne powiązania kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim</i>	
Renata MĄDYDA-LEGUTKO	437
<i>Bemerkungen zur Männertracht bei der Bevölkerung der Wielbark-Kultur auf der Grundlage der metallenen Gürtelteile</i>	
Jerzy MAIK	451
<i>Tekstylia z cmentarzyska w Nowym Łowiczu, pow. drawski. Wyniki dotychczasowych badań</i>	
Анна Владимировна МАСТЫКОВА	461
<i>О некоторых подвесках в погребениях ольштынской группы</i>	
Magdalena MACZYŃSKA, Ireneusz JAKUBCZYK	477
<i>„Dziewczynka z zapalkami”? Kurhan V na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. kartuski, stan. 2</i>	
Barbara NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA	489
<i>Ulów (pow. tomaszowski, woj. lubelskie), stanowisko 7, obiekt 124, czyli raz jeszcze w kwestii glinianych guzów typu Bernašivka</i>	
Wojciech NOWAKOWSKI	525
<i>Wenetowie/Wenedowie w badaniach Jerzego Okulicz-Kozaryna</i>	
Mirosław PIETRZAK	535
<i>Zapinki rozetowe z Mierzeszyna w powiecie gdańskim</i>	
Mirosław PIETRZAK, Franciszek ROŻNOWSKI	539
<i>Dwa interesujące groby szkieletowe ludności kultury wielbarskiej odkryte na cmentarzysku w Pruszczu Gdańskim, stan. 7</i>	
Christine REICH, Anna JUGA-SZYMAŃSKA	549
<i>Rätselhafte Beschläge – Bestandteile prachtvoller Gürtel im südöstlichen Ostseeraum</i>	
Mirosław RUDNICKI	573
<i>Cmentarzysko w Burdągu – ponownie odkryta nekropola grupy olsztyńskiej</i>	
Mirosław RUDNICKI, Konstantin SKVORTSOV, Paweł SZYMAŃSKI	585
<i>Uwagi wstępne o kolekcji Biriukova, czyli o możliwości identyfikacji zabytków z dawnego Prussia-Museum w Królewcu</i>	

Konstantin SKVORTSOV	601
<i>The Story of a 'Byzantine' coin from Sambia (on the question of Balto-Avar contacts)</i>	
Konstantin SKVORTSOV, Audronė BLIUJENĖ	623
<i>A Merovingian Trace in the Baltic Region</i>	
Andrzej SZELA	639
<i>Wybrane zespoły grobowe z nekropoli w Brudnicach, stan. V w kontekście innych stanowisk grupy nidzickiej i kontaktów z zachodnimi rejonami Morza Bałtyckiego</i>	
<i>Wykaz skrótów bibliograficznych</i>	659

Od redakcji

Jedenasty tom „Barbaricum” ma szczególny charakter, nie tylko ze względu na niezwykle rozmiary. Został on poświęcony pamięci profesora Jerzego Okulicz-Kozaryna, pomysłodawcy serii „Barbaricum” i redaktora pierwszych jego tomów, nade wszystko jednak człowieka otwartego, lubiącego ludzi i pełnego nieszablonych pomysłów. Nauką zajmował się po On ludzku, zawsze otwarty na pomoc, nic zatem dziwnego, że wychował bardzo wielu archeologów z różnych ośrodków naukowych. Zresztą wielu tych, którzy nie wyszli bezpośrednio ze „stajni Okulicza”, ale zetknęli się z nim na swojej drodze naukowej, chętnie zalicza się do grona uczniów śp. Profesora. To oni właśnie, wraz z oddanymi kolegami po fachu z Polski, Litwy, Rosji, Niemiec i Francji, przygotowali artykuły do niniejszego tomu, pragnąc upamiętnić Jurka. Nie ma tu miejsca na przywoływanie Jego życiorysu naukowego; zresztą takich wspomnień ukazało się ostatnio wiele, w różnych językach. Echa Jego badań wybrzmiewają w prezentowanej księdze dostatecznie głośno i często – w zaczerpniętym od Jordanesa tytule (do cytowanego fragmentu sięgał przecież często w swoich publikacjach), przede wszystkim jednak w przywoływanych tezach i pracach Jego autorstwa. Archeolodzy nadal poruszają zagadnienia, zgłębiane przezeń w licznych pracach: kwestie etnogenetyczne, studia nad kulturami przeworską i wielbarską, czy – szczególnie Mu bliskie – problemy archeologii bałtyjskiej od wczesnej epoki żelaza po okres średniowiecza. Odciski Jego stóp znaleźć można na wielu ścieżkach dociekań naukowych, wydeptywanych przez autorów tomu. Trudno o lepszy dowód wszechstronności inspiratora takich studiów!

W pracy nie zastosowano podziału tematycznego, z uwagi na przenikanie się wielu zagadnień, przy czym najwyraźniej zarysowuje się blok prac poświęconych archeologii bałtyjskiej, której współtwórcą był Jerzy Okulicz-Kozaryn. Obfitość wątków poruszonych w tomie imponuje, dlatego stwierdzić można, że choć w 2012 r., wraz z odejściem Profesora, skończyła się pewna epoka, to jednak Jego dzieło ma się jak najlepiej.

Nie warto zapraszać do lektury w nadmiernie podniosłym nastroju, szczególnie, że żywe są wciąż wspomnienia oryginalnego poczucia humoru śp. Profesora. Trawestując Jego powiedzenie można więc skonstatować co następuje: wygląda na to, że prace i pomysły obydwu – Okulicza i Kozaryna – nie przestaną inspirować także przyszłych pokoleń badaczy.

Bartosz Kontny

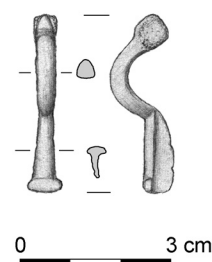
Bartosz KONTNY, Paweł SZYMAŃSKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Bałyjska zapinka z początku późnego okresu wędrówek ludów z Pucka¹

Profesor Jerzy Okulicz-Kozaryn, położył ogromne zasługi w badaniach nad okresem wędrówek ludów na ziemiach bałyjskich. Dla uczczenia Jego pamięci wybraliśmy zabytek będący wyznacznikiem najwcześniejszego odcinka późnego okresu wędrówek ludów: zapinkę z poprzeczką na końcu nóżki (niem. *Schlusskreuzfibel*). Choć mamy do czynienia z formą typową dla kręgu zachodniobałyjskiego, ku naszemu zdumieniu, natrafiono na nią w niespodziewanym miejscu, nieobjętym przez osadnictwo bałyjskie. Czy jednak Profesor, słynący z nieszablonowego myślenia, byłby podobnie zaskoczony?

Zapinka została odkryta w 2015 r., podczas badań parceli miejskiej w Pucku, przy ul. 1 Maja, w obrębie średniowiecznego miasta lokacyjnego. Znalezione ją w środkowej części działki, w brunatnej ziemi przemieszanej z piaszczystą gliną. Jest to warstwa użytkowa, pochodząca z okresu wczesnonowożytnego, z około XV–XVI w. Datowanie warstwy określono na podstawie analizy stratygraficznej i chronologii względnej nawarstwień². Fibula wystąpiła na wtórnym złożu³, oryginalnie stanowiła zapewne element stanowiska z okresu wędrówek ludów.

Jest to wykonana ze stopu miedzi, niewielka zapinka z pełną pochewką i z wyraźnym rozszerzeniem (poprzeczką) na końcu nóżki (Ryc. 1). Pokryta jest seledynową, tzw. złośliwą patyną, co spowodowało, że cała powierzchnia jest silnie zniszczona. Nie ma zatem pewności, czy pierwotnie nie była ona dodatkowo zdobiona, choć jest to mało prawdopodobne. Na główce, w miejscu brakującej sprężyny, widoczne są wykwity tlenków żelaza, można zatem przypuszczać, że w tym miejscu znajdowała się żelazna oś. Wymiary zapinki są następujące: długość 3,6 cm, zachowana szerokość maksymalna 0,7 cm.

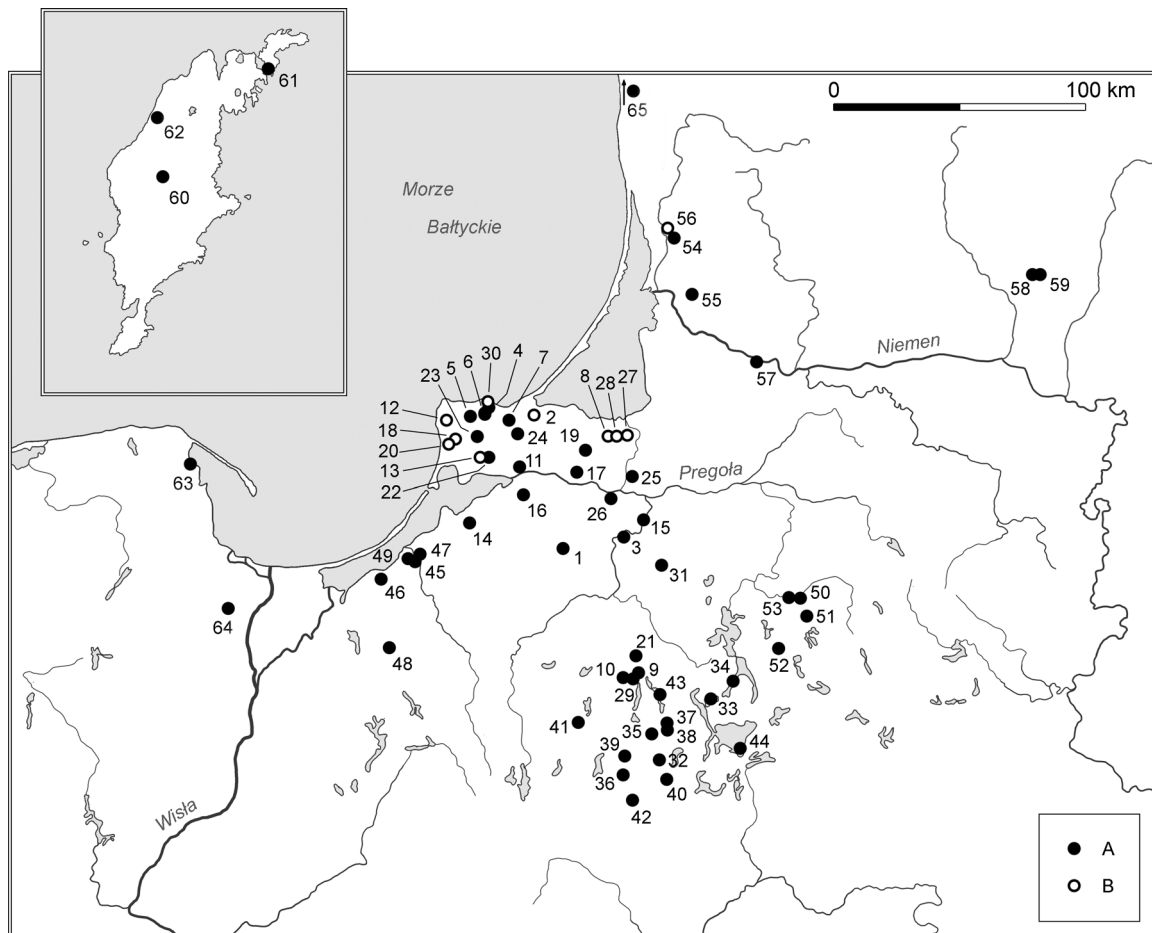
Ryc. 1. Zapinka brązowa
znaleziona w Pucku.
Rys. P. Szymański

W końcu wczesnego i w późnym okresie wędrówek ludów na terenach północno-wschodniej Polski występowały przede wszystkim dwie grupy zapinek kabłąkowych. Do pierwszych należy włączyć fibule płytkowe, znajdujące analogie w całej „germańskiej” Europie. Część z nich to importy z innych terenów, natomiast większość to miejscowe naśladownictwa (por. HILBERG 2004). Do drugiej grupy należą kuszowate zapinki mające miejscową genezę, wywodzące się najczęściej z fibul typu Dollkeim/Kovrovo, ewentualnie Schönwarling/Skowarcz, datowanych na fazę D i początek fazy E (BITNER-WRÓBLEWSKA 1992, 29–31; 2001, 50–52; por. BITNER-WRÓBLEWSKA 2007, 220).

¹ Artykuł został przygotowany w ramach projektu „Okres Wędrówek Ludów w dorzeczu Odry i Wisły” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/02/A/HS3/00389.

² Badania były realizowane i finansowane z grantu NCN pt. „Kultura materialna Pucka w późnym średniowieczu. Archeologiczny portret małego miasta na południowym wybrzeżu Bałtyku”. Prowadził je dr Michał Starski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, któremu Autorzy dziękują za udostępnienie zabytku do opracowania i za informacje dotyczące okoliczności jego pozyskania.

³ Nie można zupełnie wykluczyć, że należała ona do jakiegoś ówczesnego kolekcjonera staroci, ale wydaje się to mało prawdopodobne.

Ryc. 2. Mapa rozprzestrzenienia *Schlusskreuzfibeln*. Numery na mapie odpowiadają numerom na liście zapinek.

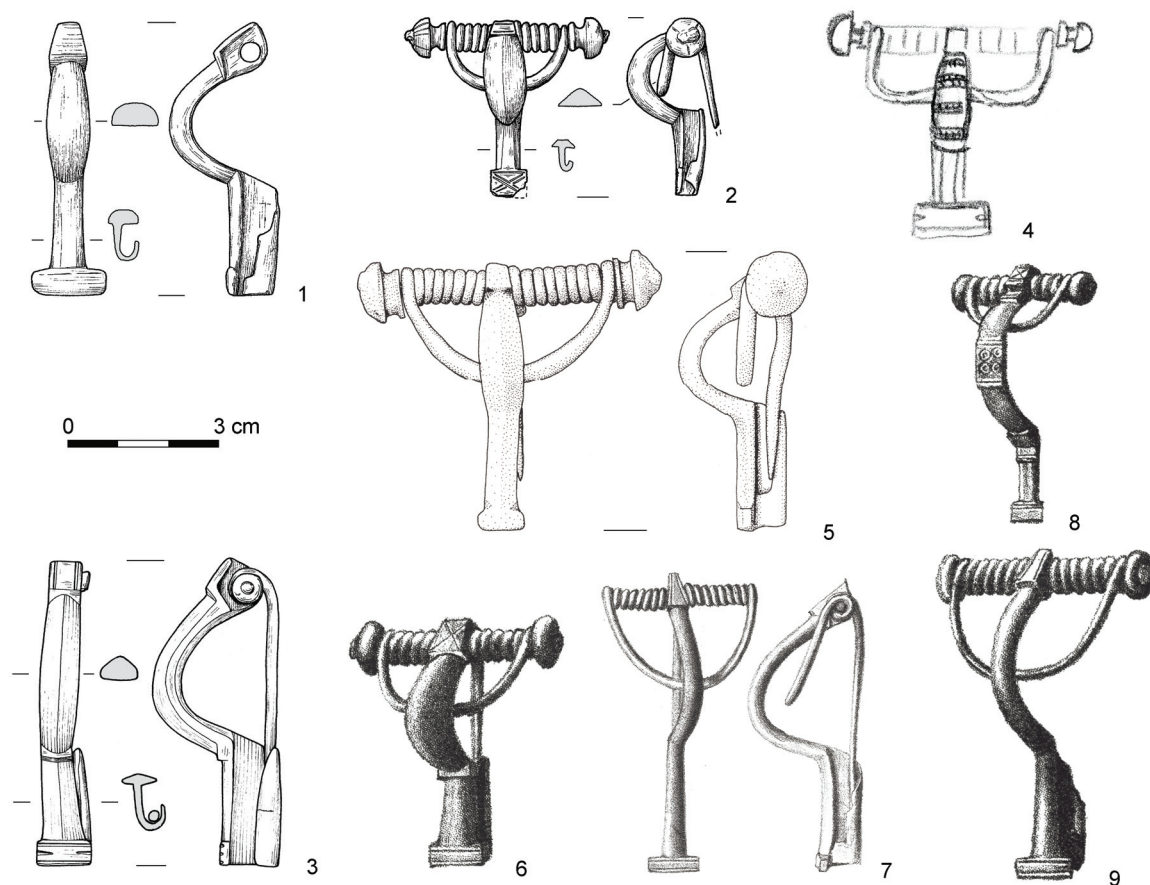
A – stanowiska, na których znaleziono *Schlusskreuzfibeln*; B – znaleziska *Schlusskreuzfibeln* znane wyłącznie z listy N. Åberga (1919, 121)

Właśnie do drugiej grupy trzeba włączyć opisaną wyżej zapinkę z Pucka. Ze względu na charakterystyczne zdobienie końca nóżki, należy ją zaliczyć do fibul z krzyżowym rozszerzeniem (poprzeczką) na końcu nóżki, tzw. *Schlusskreuzfibeln*, charakterystycznych przede wszystkim dla terenów zachodniobałtyjskich (Ryc. 2).

Wśród zapinek bałtyjskich można zaobserwować czytelny ciąg rozwojowy. Omawiane *Schlusskreuzfibeln* stały się bowiem punktem wyjścia do powstania i dalszego rozwoju zapinek szczelbowatych⁴ charakterystycznych dla faz E₂ i E₃ (ÅBERG 1919, 125; RUDNICKI 2008, 451; KONTNY 2010; BLIUJENÉ 2013, ryc. 7), a w postaci „zdegenerowanej” występujących również później (por. ÅBERG 1919, 139–142; ENGEL 1931, 320, ryc. 4:i).

Już na początku analizy stanęliśmy zatem przed problemem dokładnego zdefiniowania omawianych fibul, a dokładniej – ustalenia cech pozwalających na rozróżnienie późnych *Schlusskreuzfibeln* od wczesnych zapinek szczelbowatych. Nils Åberg zdefiniował *Fibeln mit Schlusskreuz* dość ogólnie, jako fibule z poprzeczką na nóżce (ÅBERG 1919, 120–124). W zbiorze tym można zauważyć jednak wyraźne różnice. Część z nich zdobiona jest jedynie krzyżowym rozszerzeniem na końcu nóżki, podczas gdy inne egzemplarze mają dodatkowo blaszkę na główce, przykrywającą centralną część sprężyny lub też rozszerzenie widoczne

⁴ W literaturze przedmiotu napotkać można różne określenia tego rodzaju zapinek, m.in. szczelbowe, szczelbelkowe, drabinkowe (niem. *Armbrustsprossenfibeln*). Zdecydowaliśmy się na zastosowanie terminu „szczelbowate”, uznajemy bowiem, że jest on najbardziej adekwatny, tj. odwołuje się do elementów konstrukcyjnych – poprzeczek, przypominających szczelble, niebędących jednak nimi w istocie (szczelbowate = niczym szczelbowe).

Ryc. 3. Przykłady *Schlusskreuzfibeln*.

1–3 – Wyszembork, znal. luźne; 4 – Grądy Krukłaneckie, grób 32; 5 – Skowarcz; 6 – Rovnoe; 7 – Pervomajskoe, grób 1; 8 – grób 60; 9 – Poddubnoe.

1–3 – według: SZYMAŃSKI 2005; 4 – według: BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011; 5 – według: SCHUSTER 2014A; 6–9 – według: TISCHLER, KEMKE 1902

w górnej części nóżki, tuż pod kabłąkiem (Ryc. 3:3, 6). W przypadku tych dodatkowych elementów mamy zapewne do czynienia z cechami rozwojowymi, przejawami procesu prowadzącego do powstania zapinek szczeblowatych (por. ÅBERG 1919, 125). Przyjęliśmy zatem zasadę, że za *Schlusskreuzfibeln* należy uznać fibule, które mogą być zaopatrzone w różnego rodzaju metopy lub tarczki, jednak nie szersze niż nóżka lub kabłąk – większą szerokość może mieć tylko rozszerzenie na końcu nóżki, będące wyznacznikiem typu (Ryc. 3:3, 6). W ten sposób niektóre z zabytków z poprzeczką na nóżce zostały pominięte w niniejszym opracowaniu⁵.

Na podstawie powyższych obserwacji można wysnuć teoretyczny wniosek, że nieco wcześniejsze stylistycznie powinny być stosunkowo smukłe egzemplarze wyposażone wyłącznie w krzyżowe rozszerzenie na końcu nóżki (Ryc. 3:7, 9), natomiast późniejsze – bardziej masywne formy z dodatkowymi zdobieniami (tarczkami i metopami) w górnej części nóżki i na główce (ryc. 3:3, 6).

Wydaje się jednak, że teoria powyższa nie odpowiada prawdzie. Należy bowiem w tym przypadku zastanowić się nad genezą *Schlusskreuzfibeln*. Przyjmuje się, że punktem wyjścia do ich powstania były zapinki typu Dollkeim/Kovrovo lub zapinki typu Schönwarling/Skowarcz (por. BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 45, 46, 134; por. RUDNICKI 2010A, 451), choć konstrukcją pochewki bardziej przypominają te pierwsze. Warto jednak przypomnieć

⁵ Np. Elbląg-Żytno, pow. elbląski (d. Benkenstein-Freiwalde, Kr. Elbing), grób 94 (EHRlich 1920, 189, ryc. 2:b) lub Rzevskoe, raj. Slavskij (Ржевское, р-он Славский; d. Linkuhnen, Kr. Niederung), grób 52 (ENGEL 1931, ryc. 4:b).

opinię N. Åberga, że *Schlusskreuzfibeln* wywodzą się od niezbyt licznie występujących w fazie D zapinek z niewielkimi metopami na końcu nóżki i na kabłąku (ÅBERG 1919, 173)⁶, ewentualnie z innym zdobieniem⁷. Wydaje się, że – mając na uwadze współcześnie dostępne zabytki lub ich dokumentację – należy potwierdzić tę tezę.

Można zatem przyjąć, że tarczki i metopy na *Schlusskreuzfibeln* nie są wyłącznie elementem rozwojowym, ale zostały przejęte z ich pierwowzorów, zatem pojawiły się już od początku istnienia fibul z krzyżowym rozszerzeniem. Tezę tę może potwierdzać znalezisko stosunkowo wczesnej chronologicznie zapinki z grobu 1 w Pervomajskoe⁸, posiadającej metopy zbliżające ją do fibul szczeblowatych (Ryc. 3:7). Zasadnym jest zatem uznanie, że smukłe egzemplarze *Schlusskreuzfibeln* posiadające jedynie rozszerzenie na nóżce, mogą być rzeczywiście formami wczesnymi rozwojowo, ale równolegle do nich funkcjonowały formy z tarczkami i metopami. Te ostatnie stały się z biegiem czasu częstsze i były punktem wyjścia do rozwoju zapinek szczeblowatych.

Wydaje się, że za stosunkowo późne (z początku fazy E₂?) należy uważać także fibule posiadające cięciwę w środkowym odcinku wyprofilowaną równolegle do kabłąka (zbliżoną do lirowatej), zamiast tradycyjnej, półkolistej. Taka cięciwa jest bowiem charakterystyczna dla wielu zapinek szczeblowatych. Tego rodzaju egzemplarze nie zostały uwzględnione w wykazie *Schlusskreuzfibeln* w niniejszym tekście⁹.

Zapinki z rozszerzeniem na nóżce, datowane są w literaturze na fazę E₁ późnego okresu wędrówek ludów (OKULICZ 1988, 107, 108; por. SCHUSTER 2014A, 204), jednak przyjmuje się, że rozwinęły się już u schyłku fazy D. Za jeden z najwcześniejszych egzemplarzy należy uznać fibulę z grobu 60 w Pervomajskoe (ryc. 3:8) z nieznacznym rozszerzeniem na nóżce, znalezioną razem z zapinką z łopatkowatą nóżką, sprzączką z małą metopą u nasady kolca i jęczyczkowatymi okuciami końca pasa (TISCHLER, KEMKE 1902, IV:12, V:17, 18). Ma ona ponadto wypłaszczenie na kabłąku, charakterystyczne dla ówczesnych zapinek z gwiaździstą nóżką. Za stosunkowo wczesny egzemplarz uznawana jest również fibula z grobu 1 w Pervomajskoe (Ryc. 3:7; NOWAKOWSKI 1996, 53, 54, tabl. 107; por. RUDNICKI 2010A, 451). Należy jednak zauważyć, że inne zabytki, przede wszystkim sprzączka z wydatnym rozszerzeniem u nasady kolca (por. ÅBERG 1919, ryc. 154), wskazują że grób należy datować już na fazę E₁¹⁰.

Niektórzy autorzy dopuszczają możliwość datowania *Schlusskreuzfibeln* również później niż faza E₁, bo na początek fazy E₂ (por. RUDNICKI 2010A, 452, 453). Zasadniczo przeżywanie się niektórych typów zabytków jest zjawiskiem często spotykanym i zrozumiałym, jednak w przypadku analizowanych zapinek należy zachować dużą ostrożność. Przykładem jest tu zespół grupy olsztyńskiej z grobu 368 z cmentarzyska w Kosewie, w skład którego wchodziły między innymi dwie fibule określone jako *Schlusskreuzfibeln*, o późnej pozycji chronologicznej. Mają one jednak wyraźnie rozszerzoną meto-

⁶ Por. np. Kovrovo, grób 144; Pervomajskoe, grób 49 (TISCHLER, KEMKE 1902, 23, 44, tabl. V:17, 18), d. Grebieten (ÅBERG 1919, ryc. 173), Czerwony Dwór, pow. olecki (d. Rothebude, Kr. Goldap), kurhan VIII, grób 9 (HILBERG 2009, ryc. 10:38). Dokładna lokalizacja miejscowości, w których znaleziono *Schlusskreuzfibeln*, została podana na liście tych zapinek na końcu tekstu.

⁷ Np. Kovrovo, grób 146 (TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. V:13; por. RUDNICKI, SKVORTZOV, SZYMAŃSKI 2015, tabl. 3:1.b, c). Niektóre z nich są również pochodną fibul z łopatkowatą nóżką, por. np. Lúblino, raj. Zelenogradskij (Люблино, р-он Зеленоградский; d. Serappen, Kr. Fischhausen), grób 24 (TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. IV: 21).

⁸ Źródła dotyczące *Schlusskreuzfibeln* znajdują się na liście tych zapinek na końcu tekstu.

⁹ Kilka takich egzemplarzy odkryto np. na cmentarzysku sambijskim w Mitino, obiekty 226, 298, 300, 321, 354, 381 – w tym ostatnim dwa egzemplarze (СКОРЦОВ 2010A, 44–47; 2010B, 69, 86, 87, 129, tabl. CCCLVII:1, CDLXXIII:1, CDLXXIX:1, CDLXXX:1, DXXXIII:1, DCVIII:1, DCL:1, 2), czy też w Pagrybis, raj. Šilalė, groby 45 i 135 z terenu grupy cmentarzysk płaskich Żmudzi (VAITKUNSKIENĖ 1995, 19, 37, ryc. 171:1, 2).

¹⁰ Por. obszerną analizę grobu 1 z Pervomajskoe dokonaną przez V. Hilberga (2009, 311–331, 502).

pę w górnej części nóżki, zatem w świetle zaproponowanych wcześniej wyróżników *Schlusskreuzfibeln*, nie można ich włączać do tego typu. Należałoby je uznać za bardzo wczesne stylistycznie warianty zapinek szczeblowatych (fibule protoszczeblowate). Tym samym datowanie omawianego zespołu na fazę E₂ znaleziskiem importowanej *Adlerschnalle* jest w pełni uzasadnione (por. RUDNICKI 2010A, 453), odpowiada bowiem początkowi rozwoju *Armbrustsprossenfibeln*.

Dyskusyjny jest również inny przykład późnego występowania *Schlusskreuzfibeln*, na który powoływał się N. Åberg: grób 31 z Tumian (ÅBERG 1919, 124; por. HEYDECK 1895, tabl. VII:11). Analiza składu wyposażenia obiektu pokazuje, że najprawdopodobniej nie jest to zwarty zespół. Świadczy o tym obecność znacznej liczby czterech zapinek (raczej zbyt dużej jak na jeden obiekt) oraz pewne różnice chronologiczne pomiędzy poszczególnymi, licznymi zabytkami – sprzączkami i zapinkami¹¹.

Niemniej jednak pewne znaleziska mogą świadczyć o nieco dłuższym występowaniu pojedynczych egzemplarzy *Schlusskreuzfibeln*. W grobie 32 w Grądach Krukłaneckich zapinka z masywnym rozszerzeniem na nóżce wystąpiła bowiem razem ze sprzączką z krzyżowym kolcem i długą, profilowaną skuwką (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 210), którą można ostrożnie datować już na początek fazy E₂. Ponadto niektóre omawiane fibule występują z klasycznymi sprzączkami z kolcem krzyżowym. Wprawdzie te ostatnie pojawiają się zapewne jeszcze u schyłku fazy E₁, jednak większość trzeba wiązać z fazą E₂.

Powyższa analiza wskazuje zatem, że *Schlusskreuzfibeln* należy wiązać z fazą E₁. Trzeba jednak pamiętać, że prototypowe, pojedyncze sambijskie egzemplarze pochodzą jeszcze ze schyłku fazy D a niektóre, rzadkie znaleziska datować należy zapewne już przynajmniej na początek fazy E₂.

Wśród omawianych wyżej zapinek, poczynawszy od fibul z metopą na nóżce a skończywszy na *Armbrustsprossenfibeln*, widać wyraźny ciąg rozwojowy związany z rozszerzaniem zdobienia na końcu nóżki. Warto zauważyć, że podobne obserwacje można odnieść również do innych kategorii zabytków z terenów bałtyjskich – mowa tu o charakterystycznych dla okresu wędrówek ludów sprzączkach z owalną ramą (por. ÅBERG 1919, 106–108, ryc. 151–155). Dla fazy D charakterystyczne są sprzączki z niewielką metopą umieszczoną u nasady kolca (BITNER-WRÓBLEWSKA 2003, 199, 200, 206–208). W fazach E₁ i E₂ występują sprzączki, których kolec zdobiony jest u nasady rozszerzoną metopą (por. SZYMAŃSKI 2013, 102). W fazie E₂ lub nieco wcześniej pojawiają się natomiast egzemplarze z tzw. kolcem krzyżowym, czyli wydętym rozszerzeniem w połowie długości kolca. Opisany tu rozwój zdobień sprzączek, formalnie i chronologicznie dokładnie odpowiada zmienności opisywanych w tym artykule zapinek – od form z metopą z fazy D, poprzez *Schlusskreuzfibeln* z fazy E₁, po zapinki szczeblowate z faz E₂ i E₃. Tę zbieżność stylistyczną różnych kategorii zabytków zauważył już N. Åberg (1919, 120), a analiza znanych dziś materiałów w pełni ją potwierdza.

Omawiana, stosunkowo smukła zapinka z Pucka reprezentuje najwcześniejszy rozwojowo, klasyczny wariant, posiadający jedynie rozszerzenie na końcu nóżki. Wydaje się zatem najbardziej prawdopodobne datowanie jej na sam początek fazy E.

Rozmieszczenie na mapie znalezisk *Schlusskreuzfibeln* (Ryc. 2) pokazuje, że charakterystyczne są one przede wszystkim dla dwóch bałtyjskich jednostek kulturowych: kultury

¹¹ Oprócz dwóch *Schlusskreuzfibeln* oraz pasującej do nich chronologicznie sprzączki z rozszerzoną metopą (JAKOBSON 2009, tabl. 16:31.a, b, 17:31.g), znaleziono tu m.in. również dwie zapinki pięciopalczaste, *Schilddornschnalle* oraz sprzączkę z krzyżowym kolcem i trapezową ramą, które datować można na fazę E_{2b} (JAKOBSON 2009, tabl. 16:31.d–f). Tak duża różnica chronologiczna pozwala domniemywać, że mamy do czynienia z połączeniem dwóch zespołów grobowych. Podobne, znaczące różnice chronologiczne widać również w innych zespołach, np. w Grądach Krukłaneckich, w grobie 7, oprócz *Schlusskreuzfibeln* znaleziono zapinkę typu Dollkeim/Kovrovo z fazy D i wczesny wariant zapinki szczeblowatej z fazy E_{2a} (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 208).

Dollkeim/Kovrovo (znanych jest około sześćdziesięciu pięciu sztuk, z czego aż dwadzieścia osiem egzemplarzy znaleziono na cmentarzysku w Suvorovo) oraz grupy olsztyńskiej – około pięćdziesięciu czterech egzemplarzy (ÅBERG 1919, 121; por. RUDNICKI 2010A, mapa II). Ponadto mniej liczne zapinki spotykane są w grupie gołdapskiej kultury sudowskiej (dziesięć egzemplarzy) oraz na terenie grup zachodnioliteńskiej, dolnoniemieńskiej i środkowoliteńskiej (w sumie dziesięć egzemplarzy). Z kolei koncentracja znalezisk wysunięta najdalej na zachód pochodzi z grupy elbląskiej (około dziesięciu sztuk), a jedyny – nie licząc puckiego – znany egzemplarz znaleziony na zachód od dolnej Wisły odkryto w Skowarczu (SCHUSTER 2014A, 204, ryc. 5). Wspomnieć należy także trzy izolowane egzemplarze z Gotlandii (Björke, Broa, Brucebo) oraz Kapsēde w Kurlandii.

Znaleziona w Pucku zapinka z poprzeczką na nóżce zaskakuje, jako późny, bardzo daleko wysunięty na zachód wyznacznik kulturowego kręgu zachodniobałtyjskiego (Ryc. 2:62). Czy jednak rzeczywiście mamy do czynienia z sytuacją niezrozumiałą w świetle aktualnego stanu wiedzy? Niekoniecznie. Ludy bałtyjskie wykazywały bowiem dużą mobilność. Dostrzec ją można już we wczesnym okresie wędrówek ludów, czego dowodem są materiały nawiązujące ściśle do kultury Dollkeim/Kovrovo, zlokalizowane nad Zalewem Wiślanym, zwłaszcza w Młotecznie (w tym m.in. pochówki koni, formy zapinek, obecność strugów – por. ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1991, 109, 113, ryc. 2, 6, 7, 10), sugerujące, że fala napływowej ludności bałtyjskiej z Sambii mogła nakładać się na relikty dawnego osadnictwa kultury wielbarskiej. O docieraniu ludności bałtyjskiej dalej na zachód już w fazie D świadczy ostroga zbliżona do typu Leuna, o analogiach sambijskich, znaleziona najprawdopodobniej w Myślicinie, pow. elbląski (KONTNY, NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2009).

Od rozwiniętego odcinka fazy D osadnictwo na dawnym obszarze kultury wielbarskiej było z pewnością bardzo rozrzedzone (por. MACZYŃSKA 2007, mapa 3, 4). Jednym z wyjątków jest tu rejon Pruszcza Gdańskiego¹². Wskazują na to najpóźniejsze pochówki z nekropoli wielbarskiej w Pruszczu Gdańskim, stan. 5, pow. gdański. Chodzi w tym miejscu o grób 1, m.in. z zapinką z gwiazdzistą nóżką typu II wg A. Bitner-Wróblewskiej (1991), zdobioną ornamentyką stempelkową w stylu Sösdala-Untersiebenbrunn, z naczyniem szklanym i brązową misą o analogiach zachodnioeuropejskich (por. GŁOMBOWSKI 1926; PETERSEN 1939, 114, 115, ryc. 126). Ponadto do najpóźniejszego stadium użytkowania nekropoli zaliczyć trzeba grób 8 (LA BAUME 1926, tabl. 5; 1934, ryc. 75:n–v), z okuciami pasa o analogiach na Gotlandii (GODŁOWSKI 1981, 76, 7, ryc. 10; QUAIST 2004, 263, 264, ryc. 15, 17:1) i grób 24 (PIETRZAK 1998, 122, 123, ryc. 2) z zapinką z łopatkowatą nóżką typu I wg A. Bitner-Wróblewskiej i elementami pasa, również w stylu Sösdala-Untersiebenbrunn, w tym końcówką rzemienia typu 12/2 (por. MADYDA-LEGUTKO 2011; BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 185). Należy przy tym zaznaczyć, że obok nawiązań skandynawskich, inwentarz grobów z Pruszcza Gdańskiego wskazuje na oddziaływanie bałtyjskie (vide: zapinka z gwiazdzistą nóżką), co sugerować może nawet migrację ze wschodu. Luźna struktura osadnicza pozwalała na łatwą penetrację nowych grup ludzkich, nie tylko bałtyjskich. Świadectwem tego może być niedawne znalezisko z Juszkowa, pow. gdański (KONTNY, MACZYŃSKA 2015), gdzie natrafiono na pochówek wojownika – zapewne przynależnego do wschodniogermańskiego kręgu kulturowego – z mieczem spatha typu azjatyckiego, datowany na fazę D₂¹³.

¹² Oprócz źródeł archeologicznych, przetrwanie osadnictwa w rejonie Pruszcza Gdańskiego w głąb V w., a nawet do czasów późniejszych, sugerują wyniki badań zespołu prof. Jadwigi Łatałowej z Pracowni Paleoekologii i Archeobotaniki Katedry Ekologii Roślin Uniwersytetu Gdańskiego. Prace przeprowadzono w ramach projektu „Okres Wędrówek Ludów w dorzeczu Odry i Wisły” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/02/A/HS3/00389.

¹³ Nie jest to zresztą jedyny miecz z tego terytorium, związany z wczesnym odcinkiem okresu wędrówek ludów. Niedawno odkryto bowiem przypadkowo w miejscowości Jerzwałd, pow. iławski, miecz typu Kragehul-Nydam, datowany w przedziale C_{1b}–D, przede wszystkim jednak na fazę C₂ (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 370). Za możliwość skorzystania z fotografii miecza winni jesteśmy wdzięczność dr. Jarosławowi Sobierajowi z Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Osobnik ten, pochowany niezgodnie z lokalnymi tradycjami kultury wielbarskiej, mógł być złożony w podobnym czasie, jak najpóźniejsze groby z Pruszcza Gdańskiego, stan. 5. Znaczące jest także, że zmarłego pochowano w obrębie pruszczańskiego skupienia osadniczego (Juszkowo znajduje się na przedmieściach Pruszcza Gdańskiego). Można domniemywać, że lokalne centrum osadnicze stanowiło magnes dla przybyszów. z -

Większość skupisk osadniczych kultury wielbarskiej jednak zanikła, czego dowodzi skarb z Łubiany, pow. kościerski, uznawany za wynik rabunku niestrzeżonych nekropoli przez brązownika, zdobywającego w ten sposób surowiec niezbędny do produkcji; skarb miał być złożony w rozwiniętym odcinku fazy D (MĄCZYŃSKA 2011). Choć odkrycie to świadczy o znacznym rozrzedzeniu osadnictwa, to przecież fakt działalności rzemieślnika wskazuje, że znajdował on jakiś rynek zbytu dla wytwarzanych przez siebie towarów. Zdaje się to potwierdzać również inny podobnie datowany lub jedynie niewiele późniejszy skarb z Fromborka, pow. braniewski (PEISER, KEMKE 1919), który zasadnie przypisuje się ostatnio wędrownemu rzemieślnikowi, wytwarzającemu na potrzeby odbiorców germańskich i bałtyjskich (ZAPOLSKA 2014)¹⁴.

Sytuacja zmieniła się wraz z początkiem fazy E, kiedy to na Wysoczyźnie Elbląskiej wykształciła się grupa elbląska, włączana do kręgu zachodniobałtyjskiego, choć wykazująca także inne cechy kulturowe, szczególnie skandynawskie (por. KONTNY 2012, 61–65). Z tego powodu, biorąc ponadto pod uwagę ewentualne wchłonięcie reliktyw ludności germańskiej (postwielbarskiej), wiązano tę społeczność z *Vidivarii*, opisanymi przez Jordanesa (*Getica* V, 36; XVII, 96), uznawanymi za wieloetniczną mieszaninę ludnościową¹⁵. Grupa elbląska prosperowała w późnym okresie wędrówek ludów, zwłaszcza w jego rozwiniętym odcinku, czerpiąc korzyści prawdopodobnie z handlu bursztynem i wykorzystując dogodne położenie geograficzne: sąsiedztwo Zalewu Wiślanego, zapewniającego dogodne warunki żeglugi, a ponadto – w rejonie Tolkmicka – dobre miejsce do powstania portu w postaci naturalnej zatoki (UŚCINOWICZ 2007; KONTNY 2012, 68, 69). Niewykluczone, że pewną rolę odgrywało tu także pośrednictwo w handlu solą, którą pozyskiwano na Kujawach już w okresie wpływów rzymskich, gdzie w Inowrocławiu-Rąbinie, stan. 100, pow. inowrocławski, natrafiono na najstarszą znaną tężnię solankową (BEDNARCZYK 2011). W świetle nowych odkryć z okresu wędrówek ludów na Kujawach (m.in. KONTNY W DRUKU) nie można wykluczyć, że tego rodzaju działalność była kontynuowana w V–VI w. Co prawda, niedawno podano w wątpliwość dane językoznawcze, sugerujące związek rejonu jeziora Drużno i średniowiecznego portu Truso z handlem solą, zasadzające się na domniemanym podobieństwie litewskiego wyrazu *druska* – sól ze staropruskim *truska*; w rzeczywistości Prusowie dla określenia soli używali słowa *Sali* – **sólis* (PANFIL 2015; por. m.in. LABUDA 1961, 22, 24, 36; ŻAK 1962, 194, 195; KONTNY 2012, 68). W świetle nowych odkryć archeologicznych nie musi to jednak oznaczać wykluczenia handlu solą, choć przyznać trzeba, że argument językoznawczy został znacznie osłabiony.

Migracje bałtyjskie, wychodzące z obszaru Sambii, skierowane były nie tylko na zachód, ale i na południe. Zaczynają się one już w młodszy okres rzymski i docierają do północnej strefy osadnictwa również bałtyjskiej kultury bogaczewskiej. Świadectwem tego jest kilkanaście cmentarzysk, które w okresie międzywojennym włączono do tzw. grupy barckiej (*Bartener Gruppe*) (ENGEL, LA BAUME 1937, 145, 146, 181, 262, mapy 24, 29, 30;

¹⁴ Inaczej rozumie się tzw. skarb z Młoteczna, pow. braniewski, interpretowany przez A. Bursche jako relikty naruszonych wtórnie, bagiennych depozytów ofiarnych (BURSCHE 1998, 76–79, 237). Jeśli przyjąć ten pogląd, to najpóźniejsze elementy depozytu, tj. zapinka typu Nežin-Szilágysomlyó-Regöly-Untersiebenbrunn z początków fazy D₂ (MĄCZYŃSKA 2013, 188) oraz złote naszyjniki z VI w. (MANGELSDORF 2011, nr kat 6, 97) składano w miejscu nieoddalonym od siedzib ludzkich (por. cmentarzysko z Młotecznem, użytkowane w tym samym czasie), choć niekoniecznie gęsto zasiedlonym (strefa *sacrum* była zapewne nieco oddalona od osady).

¹⁵ Przegląd poglądów na temat charakteru i zasadności wydzielenia grupy elbląskiej, a także problemu *Vidivarii* por. KONTNY 2012, 60.

por. SCHMIEDEHELM 2011, mapa II)¹⁶. Spośród nich, za najdalej wysunięte na południe można obecnie uznać skupisko kilku nekropoli niedaleko Reszla: Łabędziewo, Widryny oraz Łężany (Ryc. 2:9, 10, 29). Na tym ostatnim stanowisku, wykorzystywanym od okresu rzymskiego, od kilku lat prowadzone są badania wykopaliskowe. Występowały tu licznie materiały wykazujące wyraźne nawiązania do kultury Dollkeim/Kovrovo i w fazie E dominują one nad komponentem – położonej nieco dalej na południe – grupy olsztyńskiej (WIŚNIEWSKA 2014, 12, 13). Z omawianych stanowisk są zresztą znane liczne zapinki z poprzeczką na nóżce.

Przedstawione skupisko osadnicze, tj. grupa barcka, dokumentuje ekspansję bałtyjską wychodzącą z Półwyspu Sambijskiego skierowaną na południe, ale sądzić można, że docierano także na północ, choć raczej na zasadzie okresowego pobytu, utrzymywania wzajemnych kontaktów czy rozpoznania możliwości poważniejszej akcji osadniczej, niż trwałych przemieszczeń ludnościowych. Świadectwem tego zdają się być *Schlusskreuzfibeln* z Gotlandii, ale także inne bałtyjskie elementy stroju z wczesnego okresu wędrówek ludów, poświadczone w Skandynawii: zapinki z gwiazdzistą nóżką, językowate okucia końca pasa typu sambijskiego czy sprzączki z metopą na nasadzie kolca (BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, ryc. 27, 28, 30)¹⁷. Kontakty te umożliwiła zapewne znajomość łodzi wiosłowych o znacznej dzielności morskiej, potwierdzonych w tym czasie w basenie Bałtyku; ich załogi składały się najprawdopodobniej z wojowników (por. KONTNY 2012, 69–71; tam dalsza lit.). Fragmenty dwu wręgów od różnych łodzi klepkowych, wykonanych w technice wyciosowo-przewiązowej, znaleziono w Zatoce Puckiej, skąd pochodzi również tytułowa zapinka. Ich datowanie radiowęglowe wskazuje, że wykonano je w przedziale czasowym od późnego okresu rzymskiego po okres wędrówek ludów, co nie stoi w sprzeczności z okresem stosowania samej techniki (OSSOWSKI 2010, 169, ryc. 158).

Zatoka Pucka znana jest przede wszystkim z odkrycia wczesnośredniowiecznego portu (użytkowanego w czasie od około 800 r. do początków XIV w.), badanego metodami archeologii podwodnej. Strefa przybrzeżna tego stanowiska ulegała od XIV w. niezwykle szybkiej erozji, spowodowanej podnoszeniem poziomu wody oraz ograniczeniem aktywności ludzkiej, w wyniku czego linia brzegowa przesunęła się o 100–200 m w głąb łądu (UŚCINOWICZ ET ALII 2013). Konsekwencją tego procesu było nie tylko osłonięcie wodą relikwów portu, ale również zniszczenie śladów wcześniejszego osadnictwa lub skuteczne ograniczenie dostępu do nich. Można jednak domniemywać, że pod warstwami kulturowymi, związanymi z użytkowaniem portu, znajdują się świadectwa wcześniejszego wykorzystywania tego obszaru, jako miejsca dogodnego do przybijania łodzi do brzegu, być może także w czasie, gdy do ziemi trafiła tytułowa zapinka, a nawet wcześniej. Oprócz wspomnianych wręgów świadczy o tym fibula typu *Bügelknopffibel* z dwustożkowatą główką, skróconą pochewką i trapezowatą nóżką, znaleziona podczas eksploracji portu puckiego (Ryc. 4; SZULTA 1993, 166, ryc. 3:5)¹⁸.

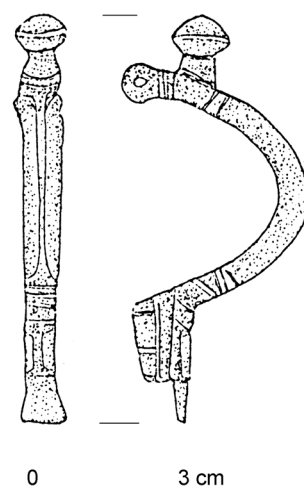
¹⁶ Np. Gęsiki, pow. kętrzyński (d. Meisterfelde, Kr. Rastenburg), Suśnik, pow. kętrzyński (d. Sussnik, Kr. Rastenburg) (SCHMIEDEHELM 2011, mapa II) czy też współcześnie badane Robawy, pow. kętrzyński (MELLIN-WYCZÓŁKOWSKA 2013, 34, 35).

¹⁷ Można tu wskazać znalezisko z Siguls, Lye sn. na Gotlandii, gdzie wystąpiły m.in. sprzączka z metopą na kolcu i językowate okucie końca pasa typu sambijskiego (NERMAN 1935, 79, 80, 112, 113, ryc. 186, 485). Przytaczane gotlandzkie *Schlusskreuzfibeln* dowodzą kontynuacji wcześniejszych kontaktów z obszarami bałtyjskimi, zapoczątkowanych już we wczesnym okresie wędrówek ludów.

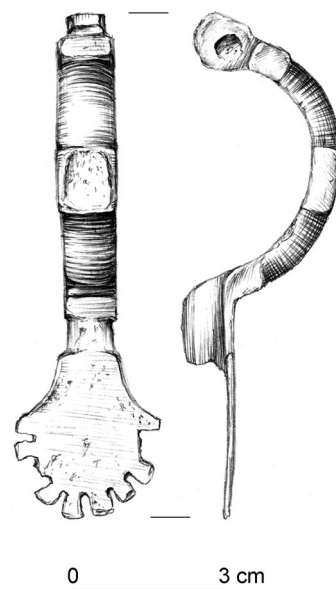
¹⁸ Na temat *Bügelknopffibeln* wypowiadano się ostatnio kilkakrotnie (m.in. BEMMANN 2008, 31, 32; MACHAJEWSKI 2008, 154; RAU 2010, 185–190). Zdaniem H. Machajewskiego (2008, 154), występowały one od schyłku fazy C₂, ale przede wszystkim w fazie C₃/D. Z kolei J. Bemmman (2008, 32) uznał, że były one typowe dla 2. połowy IV i początków V w., dopuszczając ich występowanie jeszcze w fazie D₂. Z uwagi na wachlarzowate rozszerzenie nóżki i skróconą pochewkę wzmiankowany zabytek należy uznać za zbliżony do wariantu Opin (por. poster autorstwa A. Cieślińskiego i A. Rau pt. „An eastern type of Bügelknopffibeln (knob-on-bow brooches)”, prezentowany podczas 65. Sachsensymposion w dniach 13–17.09.2014 r. w Warszawie; CIEŚLIŃSKI, RAU 2015, 16, 17). W tym przypadku mamy najprawdopodobniej do czynienia z formą lokalną.

Podobnych miejsc, do których zawijały łodzie w okresie wędrówek ludów, mogło być na południowych wybrzeżach Bałtyku więcej. Przypuszcza się, że jedno z nich istniało na obszarze grupy dębczyńskiej, w rejonie jezior zatokowych Łebsko i Gardno, które nie musiały być w owych czasach domknięte mierzejami (lub też w mierzejach występowały przerwy, umożliwiające wpływanie), ale stanowiły jeszcze łatwo dostępne i zaciszne, naturalne porty w zatokach. Mogłoby za tym przemawiać występowanie w tym rejonie elementów skandynawskich (Witkowo, pow. słupski; Główny, pow. słupski; Gorzyna, pow. słupski), w tym obcych lokalnej tradycji grobów szkieletowych z bronią. Zdaje się to sugerować, że drogą morską docierali w ten rejon przybysze ze Skandynawii, którzy mieli utworzyć enklawę osadniczą w fazach D i E (MACHAJEWSKI 1992, 78, 79, ryc. 8; 2008, 148, 149)¹⁹. Poza tym port taki mógł funkcjonować w okresie wędrówek ludów w okolicy Tolkmicka (KONTNY, OKULICZ-KOZARYN, PIETRZAK 2011, 129; KONTNY 2012, 69). Biorąc pod uwagę datowanie niedawnych odkryć, początki słynnego średniowiecznego *port-of-trade* Truso (Janów Pomorski, pow. elbląski) można – wbrew wcześniejszym ustaleniom (JAGODZIŃSKI 2009, 153, 154) – przesunąć obecnie z końca VII w. na 2. połowę VI w. (por. KONTNY 2012, 61, 63; BOGUCKI 2013, 109). Warto zaznaczyć, że niedawno znaleziono tu zapinkę z gwiazdzystą nóżką typu II według A. Bitner-Wróblewskiej (Ryc. 5), którą można uznać za ślad penetracji bałtyjskiej już w fazie D (JURKIEWICZ, MACHAJEWSKI 2012, 224–225, 227, ryc. 22), analogiczny do wspomnianego wcześniej znaleziska ostrogi, pochodzącej najpewniej z Myślecina.

Podsumowując: wydaje się, że *Schlusskreuzfibel* z Pucka trafiła tam w związku z wędrówką jakiejś grupy bałtyjskiej, kierującej się w rejon prawdopodobnego skupiska osadniczego, powiązanego z ewentualnym miejscem dogodnym dla lądowania łodzi. Podobnie traktować można znaleziska o charakterze bałtyjskim z okolic Truso. Narzuca się tu analogia do koncepcji *exploratores* gockich, którą objaśnia się migrację ludności gockiej: na pierwszą falę migrującej społeczności składały się niewielkie grupy, rozpoznające teren, a dopiero za nimi wkraczała zasadnicza zbiorowość

Ryc. 4. *Bügelknopffibel* znaleziona w Pucku w strefie portu. Według: SZULTA 1993

Ryc. 5. Zapinka z gwiazdzystą nóżką z wczesnego okresu wędrówek ludów z Janowa Pomorskiego (Truso). Według: JURKIEWICZ, MACHAJEWSKI 2012

¹⁹ Do listy skandynawskich zabytków z V w., z niedalekiego zaplecza domniemanej enklawy skandynawskiej, dodać można grób 903A z Czarnówka, pow. lęborski (SCHUSTER 2014b, ryc. 68), m.in. z parą zapinek typu West Heslerton/Weimar/Brunnhem, najdalej z około 500 r. (SCHUSTER W DRUKU) oraz południowskandynawską zapinką pseudokuszową. Zapinki takie występowały na Bornholmie (np. Engegård, Ibsker sogn, Muzeum Bornholmu w Rønne – dalej: BMR, nr inw. BMR 2280; Smörence, Vestermarie sogn, nr inw. BMR C32031; Bornholm Sønder, Poulsker sogn, nr inw. BMRC35047) i były najprawdopodobniej pierwowzorem zapinek dziobowych (por. KONTNY 2011; tam dalsza lit.); do podobnych wniosków doszedł także J. Schuster (W DRUKU). Niniejszym dziękujemy dr. Finn Ole Nielsenowi za umożliwienie kwerendy obejmującej zbiory BMR.

plemienna (BIERBRAUER 1995, 98–105). Proces taki mógł się kończyć sukcesem, jak wskazuje przykład grupy elbląskiej, ale rozpoznanie przynieść mogło wynik negatywny (jeśli chodzi o znalezienie możliwości zasiedlenia) co z kolei zdają się sugerować znaleziska ze Skowarczka i Pucka, być może także Gotlandii. Prawdopodobne jest jednak, że takie wyprawy skutkowały nawiązaniem kontaktów z innymi grupami, jakże istotnych w obliczu ogólnej depopulacji²⁰. Taki to obraz części Pomorza jawi się nam w świetle nowych odkryć. A co na to Profesor?

List stanowisk, na których znaleziono zapinkiz poprzeczką na nóżce (*Schlusskreuzfibeln*)

Kultura Dollkeim/Kovrovo

- 1. Berezovka**, raj. Bagrationovskij (Березовка, р-он Багратионовский; d. Naunienen, Kr. Preussisch-Eylau), groby 17 i 44 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 2. Bezymanka**, raj. Zelenogradskij (Безымянка, р-он Зеленоградский; d. Nuskern, Kr. Fischhausen) (ÅBERG 1919, 121).
- 3. d. Detlevsruh** (Kr. Friedland), groby 18a – 2 egz., 19 oraz znal. luźne – 3 lub 4 egz. (HOLLACK 1914, 276, 277, 280; BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 149, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 4. Dobroe-Gora Velikanov**, raj. Zelenogradskij (Доброе, р-он Зеленоградский; d. Hünenberg, Kr. Fischhausen), groby 20, 21k i 36 (КУЛАКОВ 2014, 205, 208, 211, tabl. 13:20.10, 21:36.3, 91:21k.4).
- 5. Gračevka**, raj. Zelenogradskij (Грачевка, р-он Зеленоградский; d. Craam, Kr. Fischhausen), groby 11 i 33 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 141, dysk CD).
- 6. Jaroslavskoe**, raj. Zelenogradskij (Ярославское, р-он Зеленоградский; d. Schlakalken, Kr. Fischhausen), groby 3, 13, 15 i 49 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 423, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 7. Kovrovo**, raj. Zelenogradskij (Коврово, р-он Зеленоградск; d. Dollkeim, Kr. Fischhausen), groby 210, 2k oraz znal. luźne – 2 egz. (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 149, dysk CD; КУЛАКОВ 2004, ryc. 72:9, 90, 95:1).
- 8. d. Löbertshof**, Kr. Labiau (ÅBERG 1919, 121).
- 9. Labędziewo**, gm. Reszel, pow. kętrzyński (d. Labenszowen, Kr. Rössel), znal. luźne (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 273, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 10. Łężany**, gm. Reszel, pow. kętrzyński, groby 7, 8 – 2 egz. oraz znal. luźne (WIŚNIEWSKA 2014, 21, 22, 47, ryc. 8:2, 9:1,2, 37:11).
- 11. Mitino**, raj. Gur'evskij (Митино, р-он Гурьевский), groby 208, 307, 318, 332, 365, 396 – 2 egz. (СКВОРЦОВ 2010b, 64, 40, 41, 102, 105, tabl. CCCXXVI:1, DII:1, DXX:1, DLVII:1, DCXXVIII:1, DCLIV:1, DCLV:1).
- 12. Ohotnoe**, raj. Zelenogradskij (Охотное, р-он Зеленоградский; d. Bieskobnicken, Kr. Fischhausen) (ÅBERG 1919, 121).
- 13. Orchovo**, raj. Zelenogradsk (Орехово, р-он Зеленоградский; d. Schuditten, Kr. Fischhausen) (ÅBERG 1919, 121).
- 14. Pervomajskoe**, raj. Bagrationovskij (Первомайское, р-он Багратионовский; d. Warnikam, Kr. Heiligenbeil), groby 1, 49 i 60 (TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. V:18, 25, XIII:2; por. ÅBERG 1919, 121, ryc. 174).
- 15. d. Plauen** (Kr. Wehlau), znal. luźne (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 370; por. ÅBERG 1919, 121).
- 16. Poddubnoe**, raj. Gur'evskij (Поддубное, р-он Гурьевский; d. Fürstenwalde, Kr. Königsberg), znal. luźne – 2 egz. (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 176; TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. V:24; por. JUGA, OTS, SZYMAŃSKI 2003, ryc. 4185:2; ÅBERG 1919, 121, ryc. 176).
- 17. d. Popelken**, Kr. Wehlau, groby 32, 37 i VII (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 380–381, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 18. Povarovka**, raj. Zelenogradskij (Поваровка, р-он Зеленоградский; d. Kirpehnen, Kr. Fischhausen) (ÅBERG 1919, 121).
- 19. Prudy**, raj. Gur'evskij (Пруды, р-он Гурьевский; d. Kadgiehnen, Kr. Labiau), groby 6, 11 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).

²⁰ Bałtowie nie byli zresztą jedynymi wędrowcami – powrotem w rodzime strony tłumaczyć można np. znalezisko z Jusz-kowa (KONTNY, MACZYŃSKA 2015, 253). Przywołać należy także znaleziska solidów, deponowanych na Pomorzu Gdańskim i Środkowym od I. połowy V w., ale szczególnie intensywnie w 2. połowie V w. po początku VI w. (CIOLEK 2010, 382, 383). Już J. Werner (1949, 264, 265, 277), a następnie K. Godłowski (1981, 100) i R. Harhoiu (1998, 144, 145, tabl. 130) łączyli to zjawisko z barbarzyńcami powracającymi na północ, szczególnie po upadku państwa Attyli i wyzwoleniu się spod władzy Hunów (dostęp do złota zapewniać miały im trybuty opłacane przede wszystkim przez Wschodnie Cesarstwo).

- 20. Putilovo**, raj. Zelenogradskij (Путилово, р-он Зеленоградский; d. Corjeiten, d. Fischhausen) (ÅBERG 1919, 121).
- 21. Reszel**, gm. Reszel, pow. kętrzyński (okolice Reszla; d. Rössel, Kr. Rössel), znal. luźne – 2 egz. (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 149, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 22. Rovnoe**, raj. Zelenogradskij (Ровное, р-он Зеленоградский; d. Polwitten, Kr. Fischhausen), znal. luźne (TISCHLER, KEMKE 1902, 35, tabl. V:26; por. ÅBERG 1919, 121, ryc. 177).
- 23. d. Siegesdicken**, Kr. Fischhausen, grób IIa? (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 444, dysk CD).
- 24. Sirenevo**, raj. Zelenogradskij (Сиренево, р-он Зеленоградский; d. Eisselbitten, Kr. Fischhausen), groby 75, 93 i 138b (GÜNTHER, VOSS 1880, tabl. 11:461, 463, 464; KEMKE 1901, 92; por. ÅBERG 1919, 121).
- 25. Soldatovo**, raj. Gvardejskij (Солдатово, р-он Гвардейский; d. Friedrichsthal, Kr. Wehlau), groby 21 i 38 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 26. Suworovo**, raj. Gvardejskij (Суворово, р-он Гвардейский; d. Zohpen, Kr. Wehlau), groby 156, 171, 186, 200, 204, 213, 216, 225, 226, 230, 237, 248, 261, 262, 264, 269, 278, 284, 286, 287, 303, 307, 317, 319, 356, 362, 406 i 499 (КУЛАКОВ 1990, 66–71, tabl. XI:11, 15, XII:6, 7, 10, 12, 19, XIII:5, 8–10, 12, XIV:3–5, 11, 15, XV:2, 3, 6, 7, XVI:1, 3, 4, XVIII:5, 7, XX:2, XXIII:7).
- 27. Tülenino**, raj. Polesskij (Тюленино, р-он Полесский; d. Viehof, Kr. Labiau) (ÅBERG 1919, 121).
- 28. Turgenevo**, raj. Polesskij (Тургенево, р-он Полесский; d. Legitten, Kr. Labiau) (ÅBERG 1919, 121).
- 29. Widryny**, gm. Reszel, pow. kętrzyński (d. Widrinnen, Kr. Rastenburg), znal. luźne (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 30. Zaostrov'e**, raj. Zelenogradskij (Заостровье, р-он Зеленоградский; d. Rantau, Kr. Fischhausen) (ÅBERG 1919, 121).
- 31. Żeleznodorożnyj**, raj. Pravdinskij (Железнодорожный, р-он Правдинский; d. Gerdauen, Kr. Gerdauen) (NOWAKOWSKI 1998, 124, tabl. 26:544).

Grupa olsztyńska

- 32. Babięta**, gm. Piecki, pow. mrągowski (d. Babienten, Kr. Sensburg), grób 136 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD).
- 33. Bartlikowo**, gm. Ryn, pow. giżycki (d. Bartlickshof, Kr. Lötzen), groby 16, 61, 71 i 209 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 34. Bogaczewo-Kula**, gm. Giżycko, pow. giżycki (d. Kulla-Brücke, Kr. Lötzen), grób 133 (OKULICZ 1958, 55, tabl. XI:8).
- 35. Dłużec**, gm. Piecki, pow. mrągowski (d. Langendorf, Kr. Sensburg), groby 61 i 541 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; VOIGTMANN SPUŚCIZNA).
- 36. Kiejkuty**, gm. Szczytno, pow. szczycki (d. Alt Keykuth, Kr. Ortelsburg), groby 28 i 104 – 2 egz. (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 79, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 37. Kosewo I**, gm. Mrągowo, pow. mrągowski (d. Alt Kossewen, Kr. Sensburg), groby: 2, 11, 12 – 2 egz., 15 – 2 egz., 126, 254, 256, 326 – 2 egz., 337, 369, 381 i 594 (RUDNICKI 2010B, III:17, V:1, 2, 8, 9, VIII:15, XV:2, XXVI:2, 8, XXVII:6, 7, XXVIII:5, XXXI:3, XLIV:3; por. ÅBERG 1919, 121, ryc. 178).
- 38. Kosewo III**, gm. Mrągowo, pow. mrągowski (d. Alt Kossewen, Kr. Sensburg), grób 90 (RUDNICKI 2010B, tabl. LX:10).
- 39. Miętkie**, gm. Dźwierzuty, pow. szczycki (d. Mingfen, Kr. Ortelsburg), grób (IBH) 11 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 40. Spychówko**, gm. Świętajno, pow. szczycki (d. Klein Puppen, Kr. Ortelsburg), groby 160, 161 – 2 egz., 163, 172, 173 – 2 egz., 180 i 188 – 2 egz. (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 255, dysk CD; VOIGTMANN SPUŚCIZNA; por. ÅBERG 1919, 121).
- 41. Tumiany**, gm. Barczewo, pow. olsztyński (d. Daumen, Kr. Allenstein), groby 26 – 2 egz., 31 – 2 egz., 33 oraz znal. luźne – 4 egz. (JAKOBSON 2009, 39, 41, 42, 61, tabl. 9:26.a, b, 16:31.a, b, 20:33.a, 83:3, 4, 84:5, 6).
- 42. Wawrochy**, gm. Szczytno, pow. szczycki (Wawrochen, Kr. Ortelsburg), grób 75 (VOIGTMANN SPUŚCIZNA; ÅBERG 1919, 121).
- 43. Wyszembork**, gm. Mrągowo, pow. mrągowski, znal. luźne – 3 egz. (SZYMAŃSKI 2005, 27, tabl. V:1–3).
- 44. Zdory**, gm. Pisz, pow. piski (d. Sdorren, Kr. Johannisburg), grób 135 – 3 egz. (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 137; por. ÅBERG 1919, 121).

Grupa elbląska

- 45. Braniewo**, gm. Braniewo, pow. braniewski (d. Braunsberg, Kr. Braunsberg) (ÅBERG SPUŚCIZNA F3 18 Lappkatalog 1918–1919, 12; por. ÅBERG 1919, 121).
- 46. Chojnowo**, gm. Tolkmicko, pow. elbląski (d. Conradswalde, Kr. Elbing), obiekt 4 (KOWALSKI 1985, tabl. I:18; 1987, 284, ryc. 3:3), grób 5 i znaleziska ze zniszczonych grobów (NEUGEBAUER 1934, 321, 323, tabl. LXX:3.f, g).

- 47. Młoteczno**, gm. Braniewo, pow. braniewski, obiekty 46, 70 i 76 (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1991, ryc. 2:8, 6, 7:6).
- 48. Pasłęk**, gm. Pasłęk, pow. elbląski (d. Preussisch Holland, Kr. Preussisch Holland), grób 27 i 31b (EHRlich 1923, 196, tabl. IX:1; JAKOBSON SPUŚCIZNA)
- 49. Podgórze**, gm. Braniewo, pow. braniewski (d. Huntenberg, Kr. Braunsberg), grób 5 (PEISER 1919, 338; ÅBERG SPUŚCIZNA F3 18 Lappkatalog 1918–1919, 23; por. ÅBERG 1919, 121).

Kultura sudowska (grupa gołdapska)

- 50. Boćwinka**, gm. Gołdap, pow. gołdapski (d. Alt Bodschiwingken, Kr. Goldap), kurhan 1, grób 3 (STADIE 1919, 422; BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 51. Czerwony Dwór**, gm. Kowale Oleckie, pow. olecki, groby 115b (kurhan 35) i 132 (kurhan 26) – 2 egz. (SZYMAŃSKI 2013, 20, ryc. 17:1, 18:1).
- 52. Grądy Krukłaneckie**, gm. Krukłanki, pow. giżycki (d. Grunden, Kr. Angenburg), kurhan VI oraz groby 7 i 32 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 210; por. ÅBERG 1919, 121).
Prawdopodobnie Grądy Krukłaneckie²¹, znal. ze zniszczonych grobów (NOWAKOWSKI 1998, 121, tabl. 22:421).
- 53. Grunajki**, gm. Banie Mazurskie, pow. gołdapski (d. Gruneyken, Gruneiken, Kr. Darkehmen), kurhan X, grób 2 – 2 egz. (TISCHLER 1879, 200, tabl. III:14; GÜNTHER, VOSS 1880, tabl. 11:462; KEMKE 1901, 93; BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 214; por. ÅBERG 1919, 121, ryc. 175).

Grupa zachodnioliteńska

- 54. Aukštikiemiai**, raj. Klaipėda (d. Oberhof, Kr. Memel), groby 121 i 406 (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).
- 55. Gaideliai**, raj. Šilutė (Rubokai, Vileikiai; d. Rubocken, Kr. Heydekrug), groby 9 i 40 (BEZZENBERGER 1909, 153, 169; BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG, 121).
- 56. Laistai**, raj. Klaipėda (d. Leisten, Kr. Memel) (ÅBERG 1919, 121).

Grupa dolnoniemieńska

- 57. Sovetsk**, raj. Sovetskij (Советск, р-он Советский; d. Tylża, Tilsit, Kr. Tilsit) (BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, dysk CD; por. ÅBERG 1919, 121).

Grupa środkowoliteńska

- 58. Pašušvys**, raj. Kėdainiai (PUZINAS 1938, tabl. XXXVII:3).
- 59. Plinkai galis**, raj. Kėdainiai, groby 88, 177 i 326 (KAZAKEVIČIUS 1993, 147, 154, 166).

Gotlandia

- 60. Björke**, Norrlanda sn, Historiska Museet w Sztokholmie (dalej: SHM) nr inw. 6698:259 (ÅBERG 1919, 124; ÅBERG SPUŚCIZNA).
- 61. Broa**, Hella sn, SHM nr 7571:259 (ÅBERG 1919, 124, ryc. 179; ÅBERG SPUŚCIZNA).
- 62. Brucebo**, Vestkinde sn, SHM nr inw. 11351 (ÅBERG 1919, 124).

Pozostałe

- 63. Puck**, gm. Puck, pow. pucki.
- 64. Skowarcz**, gm. Pszczółki, pow. gdański (d. Schönwarling, Kr. Danziger Hohe) (SCHUSTER 2014A, 203–205, ryc. 3:5).
- 65. Kapsēde**, Grobiņas novads (d. Kapsehden, Kr., Grobin) – 2 egz. (RIGA KATALOG 1896, 22, tabl. 5:6; ÅBERG 1919, 124).
- 66. Kolekcja Pisanskiego** (zapewne z okolic Węgorzewa) – 1 egz. (NOWAKOWSKI 1998, 127, tabl. 30:627).

Dr hab. Bartosz Kontny
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
bartosz.kontny@uw.edu.pl

Dr hab. Paweł Szymański
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
pmszyman@uw.edu.pl

²¹ Znaleźiska trafiły w 1912 roku do berlińskiego Museum für Völkerkunde i zostały zainwentaryzowane jako pochodzące z Krukłanek. Prawdopodobnie jednak odkryto je w leżących w pobliżu Grądach Krukłaneckich (por. NOWAKOWSKI 1998, 27, 121; BITNER-WRÓBLEWSKA, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2011, 207).

Abstract: Late Migration Period brooch from Puck

The paper presents the brooch with rung-shaped widening on foot, so called *Schlusskreuzfibel*, found during town excavations in Puck on a secondary layer. This is a form typical of the West Balt circle in the Late Migration Period Phase E₁. However it was found in the non-Balt territory, i.e., the area formerly inhabited by the peoples of the Wielbark culture. The authors present complex cultural situation in region of the Vistula River estuary with possible residual post-Germanic settlement structures (e.g., the area of Pruszcz Gdański) and small groups of newcomers migrating from the West Balt circle, specifically the Sambian Peninsula, but also from Scandinavia or southern Europe (warrior grave from Juszkowo).

Bibliografia

Źródła archiwalne

JAKOBSON SPUSCIZNA	spuścizna naukowa Felixa Jakobsona, opublikowana (NOWAKIEWICZ 2011).
VOIGTMANN SPUSCIZNA	kartoteka Kurta Voigtmanna przechowywana w Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, sygn. PM-IXc-1.
ÅBERG SPUSCIZNA	spuścizna naukowa Nilsa Åberga przechowywana w Riksan-tikvarieämbetet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm.

Źródła pisane

Jordanes, <i>Getica</i>	<i>Iordanis, De origine et actibusque Getarum</i> , Th. Mommsen (red.), Iordanis Romana et Getica, Mon. Germ. Hist. Ant. Antiquiss. 5.1. Berlin 1882, 53–138 (repr. 1961); tłum. polskie: E. Zwolski, <i>Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa</i> , Lublin 1984.
-------------------------	--

Literatura

- BEDNARCZYK, J.
2011 *W Inowrocławiu odkryto pozostałości najstarszej w Europie tężni solankowej!*, „Nasze Miasto Inowrocław” 2 (72), 1–2.
- BEMMANN, J.
2008 *Anmerkungen zu einigen Kleinfunden der jüngeren Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit aus Mitteldeutschland*, [w:] B. Niezabitowska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period II*, Lublin, 21–38.
- BEZZENBERGER, A.
1909 *Gräberfeld bei Ruboken*, Prussia 22 (1900–1904), 149–193.
- BIBORSKI, M., ILKJÆR, J.
2006 *Illerup Ådal t. 11. Die Schwerter. Textband*, Jutland Archaeological Society Publications XXV/11 Moesgård.
- BIERBRAUER, V.
1995 *Archäologie und Geschichte der Goten vom. 1.–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz*, „Frühmittelalterliche Studien” 29, 51–171.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A.
1991 *Zapinka z gwiazdzistą i łopatkowatą nóżką z południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku*, WA LI/1 (1986–1990), 49–90.
1992 *Cross-bow brooches from the eastern Baltic basin in the Early Migration period. The import of ideas or object?*, [w:] B. Hårdh, B. Wyszomirska-Werbart (red.), *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th-12th centuries)*, Lund, 27–36.
2001 *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa.

- 2003 *W poszukiwaniu wspólnego czasu. Ziemia bałtyjskie a Skandynawia we wczesnym okresie wędrówek ludów*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” X/XI, 177–241.
- 2007 *Zmierzch kultury bogaczewskiej i jej relacje z grupą olsztyńską*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, 219–237.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A., RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, A., NOWAKIEWICZ, T.
2011 *Katalog*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Archeologiczne dziedzictwo Prus Wschodnich w archiwum Feliksa Jakobsona*, Aestiorum Hereditas II, Warszawa, 59–511.
- BLIUJENĖ, A.
2013 *Romėniškasis ir tautų kraustymosi laikotarpiai*, Lietuvos Archeologija III, Klaipėda.
- BOGUCKI, M.
2013 *Before the Vikings. Foreigners in the lower Vistula region during the Migration Period and the origins of Truso*, [w:] S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski, (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Interdisciplinary Medieval Studies II, Wrocław, 87–117.
- BURSICHE, A.
1998 *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Światowit, Supplement Series A: Antiquity 2, Warszawa.
- CIEŚLIŃSKI, A., RAU, A.
2015 *An eastern variant of »Bügelknopffibeln« (knob-on-bow brooches) – Evidence for communication during the Early Migration Period along the Southern Baltic Sea coast*, [w:] A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD. 65. International Sachsensymposium 13–17 September 2014, Warsaw, Institute of Archaeology, University of Warsaw*, Warszawa 2014, 16–17.
- CIOŁEK, R.
2010 *Goldene Münzen des 4.-5. Jahrhunderts in den südlichen Ostseegebieten*, [w:] U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*, København-Warszawa, 377–388.
- EHRlich, B.
1920 *Bericht über die Tätigkeit der Elbinger Altertumsgesellschaft in der Vereinsjahre 1915/16 bis 1917/18*, „Elbinger Jahrbuch” 1 (1919/20), 151–214.
1923 *Das Gräberfeld bei Pr. Holland*, „Elbinger Jahrbuch” 3, 196–200.
- ENGEL, C.
1931 *Beiträge zur Gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen*, [w:] *Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum. Rigae, 19.-23. VIII. 1930*, Acta Universitatis Latviensis Philologorum et Philosophorum Ordinis Series I, Rigae, 313–336.
- ENGEL, C., LA BAUME, W.
1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande, Erläuterungen zum Atlas der Ost- und Westpreussischen Landesgeschichte*, t. I, Königsberg.
- GLOMBOWSKI, F.
1926 *Der spätgermanische Grabfund aus Praust, Kr. Danziger Hohe*, „Blätter für Deutsche Vorgeschichte” 4, 22–23.
- GODŁOWSKI, K.
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, „Pomorania Antiqua” 10, 65–129.
- GÜNTHER, C., VOSS, A. (red.)
1880 *Photographisches Album der Ausstellung Prähistorischer und Anthropologischer Funde Deutschlands, Section I: Ost- und Westpreußen*, Berlin.
- HARHOIU, R.
1998 *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Archaeologia Romanica 1, Bukarest.
- HEYDECK, J.
1895 *Das Gräberfeld von Daumen und ein Rückblick auf den Anfang einer deutschnationalen Kunst*, Prussia 19 (1893–95), 41–80.
- HILBERG, V.
2004 *Die westbaltischen Stämme und der überregionale Kulturaustausch in der Ostseeregion zur Merowingerzeit*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 51, 295–319.
2009 *Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren*, [w:] I. Sonnenschein (red.), *Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 2*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums 9, Neumünster, 11–613.

- HOLLACK, E.
1914 *Das Gräberfeld bei Detleversruh, Kr. Friedland, Prussia* 23/I, 264–280.
- JAGODZIŃSKI, M.
2009 *Zagadnienie obecności Skandynawów w rejonie ujścia Wisły we wczesnym średniowieczu*, „Pruthenia” IV, 117–192.
- JAKOBSON, F.
2009 *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr.*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, C. von Carnap-Bornheim, J. Ciglis, V. Hillberg, W. Nowakowski (red.), *Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary* 1, Schriften des Archäologischen Landesmuseums 9, Neumünster, 29–328.
- JUGA, A., OTS, M., SZYMAŃSKI, P.
2003 *Über die Vorteile der Bildung einer „didaktischen Kollektion” Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallinn (Estland)*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 205–243.
- JURKIEWICZ, B., MACHAJEWSKI, H.
2012 *Osadnictwo z młodszego okresu przedrzymskiego oraz późnego okresu rzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów na stanowisku Janów Pomorski I*, [w:] M. Bogucki, B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski stan. I. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, t. 1:1, Elbląg, 185–271.
- KAZAKEVIČIUS, V.
1993 *Plinkaigalio kapiny nas. Monografija*, „Lietuvos Archeologija” 10.
- KEMKE, H.
1901 *Fundverzeichnis zu Tafel 7-15 der 1. (ostpreussischen) Section des Photographischen Albums der Berliner Anthropologischen Ausstellung vom Jahre 1880*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg” XLII, 88–95.
- KONTNY, B.
2010 *Odwrotna strona medalu czyli w kwestii konstrukcji zapinek szczeblowych słów kilka*, [w:] A. Urbanik, R. Prochowicz, J. Schuster, M. Levada (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina II, Łódź-Warszawa 2010, 321–331.
2011 *Scandinavian trace – a beak fibula from the Late Migration Period cemetery at Nowinka in northern Poland*, [w:] A. Bliujienė (red.), *Underwater Archaeology in the Baltic Region. Dedicated to the 65th birthday of prof. habil. dr Vladas Žulkus*, „Archaeologia Baltica” 14, Klaipėda, 241–246.
2012 *Trade, salt and amber. The formation of Late Migration Period elites in the ‘Balti-culti’ area of Northern Poland (the Elbląg Group)*, „Archaeologia Baltica” 17, 56–72.
W DRUKU *Unexpected relic – the unique relief brooch from Radziejów*, „Światowit” X(LI)/B.
- KONTNY, B., MACZYŃSKA, M.
2015 *Ein Kriegergrab aus der frühen Völkerwanderungszeit von Juskowo in Nordpolen*, [w:] Ch. Ruhmann, V. Brieske (red.), *Dying Gods. Religious beliefs in northern and eastern Europe in the time of Christianisation*, Neue Studien zur Sachsenforschung 5, 241–261.
- KONTNY, B., NATUNIEWICZ-SEKULA, M.
2009 *A spur from Myślecin (?) as an odd piece in a puzzle*, [w:] B. Kontny, A. Szela, J. Kleemann (red.), *Światowit Supplement Series B: Barbaricum* 8, Warszawa, 153–160.
- KONTNY, B., OKULICZ-KOZARYN, J., PIETRZAK, M.
2011 *Nowinka, Site I. The cemetery from the Late Migration Period in the northern Poland*, Gdańsk-Warszawa.
- KOWALSKI, J.
1985 *Archeologiczne badania cmentarzyska w Chojnowie gmina Tolkmicko*, „Rocznik Elbląski” X, 227–229.
1987 *Badania cmentarzyska w Chojnowie, woj. elbląskie*, [in:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, Malbork, 279–286.
- LA BAUME, W.
1926 *Ausgrabungen bei Praust, Kreis Danziger Höhe*, „Blätter für deutsche Vorgeschichte” 4, 1–9.
1934 *Urgeschichte der Ostgermanen*, Danzig.
- LABUDA, G.
1961 (red.) *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny. Źródła Objaśniające Początki Państwa Polskiego – Źródła Nordyckie I*, Warszawa.
- MACHAJEWSKI, H.
1992 *Skandynawskie elementy kulturowe na Pomorzu Zachodnim z okresu wędrówek ludów (2 połowa IV w.–początek VI w.)*, PA 40, 71–96.

- 2008 *Südzone des Ostseebeckens und der Elbekulturreis in der späten römischen Kaiserzeit und in der frühen Völkerwanderungszeit*, [w:] B. Niezabitowska, M. Juściński, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period II*, Lublin, 131–159.
- MADYDA-LEGUTKO, R.
2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.
- MANGELSDORF, G.
2011 *Der Halsring von Peterfitz, Hinterpommern. Ein Beitrag zur zeitlichen und kulturellen Stellung der Goldringe mit verdickten und übergreifenden Enden des 6. Jahrhunderts in Skandinavien und südlich der Ostsee*, „Offa” 63/64 (2006/2007), 79–108.
- MAĆZYŃSKA, M.
2007 *Zmierzch kultury wielbarskiej – czego nie wiemy?*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 365–401.
2011 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Lubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, BRGK 90 (2009), 74–82.
2013 *Die Goldfibel von Młoteczno (Hammersdorf), Kr. Braniewo in Nordostpolen*, „Archaeologia Lituana” 14, 181–198.
- MELLIN-WYCZÓŁKOWSKA, I.
2013 *Cmentarzysko w Robawach stan. XXIII: Nowe źródła do badań nad kontaktami interregionalnymi i obrzędkiem pogrzebowym w dorzeczu Gubra w okresie rzymskim i wędrówek ludów*, [w:] M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, *Książka abstraktów. I Warmińsko-Mazurska Sesja Sprawozdawcza (za lata 2008–2012) poświęcona pamięci prof. J. Okulicza-Kozaryna*, Białystok-Gdańsk-Olsztyn-Toruń, 34–35.
- NERMAN, B.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*, Stockholm.
- NEUGEBAUER, W.
1934 *Das altpreuussische Gräberfeld von Conradswalde Kr. Elbing*, „Altschlesien” 5, 321–325.
- NOWAKIEWICZ, T. (red.)
2011 *Archeologiczne dziedzictwo Prus Wschodnich w archiwum Feliksa Jakobsona*, Aestiorum Hereditas II, Warszawa.
- NOWAKOWSKI, W.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg 10, Marburg-Warszawa.
1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren*, Bestandskataloge des Museums für Vor- und Frühgeschichte 6, Berlin, 7–186.
- OKULICZ, J.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, „Rocznik Olsztyński” I, 47–116.
1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej*, „Pomorania Antiqua” XIII, 103–131.
- OSSOWSKI, W.
2010 *Przemiany w skutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*, Prace Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku B, I, Gdańsk.
- PANFIL, R.
2015 *Czy „truska” równa się druska? Jeszcze raz o toponimie „Truso” w świetle analizy zachowanych zabytków języka staropruskiego*, Elbląg, 1–76, <https://www.academia.edu/12745791> (dostęp 20.10.2015 r.).
- PEISER, F.E.
1919 *Gräberfeld bei Huntenberg*, Prussia 23/II (1914), 335–356.
- PEISER, F.E., KEMKE, H.
1919 *Der Depotfund von Frauenburg*, Prussia 23/I (1914–1919), 58–79.
- PETERSEN, E.
1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.–8. Jahrhunderts*, Leipzig.
- PIETRZAK, M.
1998 *Dalsze odkrycia na cmentarzysku z późnego okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Pruszczu Gdańskim, stan. 5*, [w:] M. Dworaczyk, P. Krajewski, E. Wilgocki (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23.–24. Października 1997. Materiały*, Acta Archaeologica Pomoranica I, Szczecin, 121–126.

- PUZINAS, J.
1938 *Naujausių tyrinėjimų duomenys (1918–1938 metų Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga)*, Kaunas.
- QUAST, D.
2004 *Ein Skandinavisches Spathascheidenmundblech der Völkerwanderungszeit aus Pikkjärve (Põlvamaa, Estland)*, Jahrbuch RGZM 51, 243–279.
- RAU, A.
2010 *Nydam Mose I. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989–1999*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter 72, Moesgård.
- RIGA KATALOG
1896 *Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896*, Riga.
- RUDNICKI, M.
2008 *Bemerkungen zur Entwicklung von Armbrustsprossenfibeln aus dem Territorium der Olsztyn-Gruppe. Erste Feststellungen*, [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, t. II, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, 291–301.
2010A *Zespół zabytków z grobu 368 w Kosewie. Uwagi ponad 100 lat po odkryciu*, [w:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina II, Łódź-Warszawa, 445–456.
2010B *Zabytki z kompleksu nekropoli w Kosewie, pow. mrągowski jako przykład rozwoju i kontaktów grupy olsztyńskiej w późnym okresie wędrówek ludów*, Warszawa, niepublikowana rozprawa doktorska, w archiwum Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego.
- RUDNICKI, M., SKVORTZOV, K., SZYMAŃSKI, P.
2015 *Uwagi wstępne o kolekcji Biriukova, czyli o możliwości identyfikacji zabytków z dawnego Prussia-Museum w Królewcu*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa.
- SCHMIEDEHELM, M.
2011 *Das Gräberfeld am Jaskowska-See im Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit*, Warszawa.
- SCHUSTER, J.
2014A *Kolejne elementy mozaiki – nieznane zabytki z cmentarzyska z późnej starożytności w Skowarczu (d. Schönwarling)*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina III, Warszawa, 197–209.
2014B *Złoty wiek – Czarnówko w okresie wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów / Golden Age – Czarnówko during the Roman Period and the Migration Period*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *Okruch złota w popiele ogniska... Starożytne nekropole w Czarnówku i ich tajemnice / A fleck of gold in the ashes... Mysteries of the Prehistoric Cemeteries in Czarnówko*, Monumenta Archaeologica Barbarica Series Popularis 1, Łęborg-Warszawa, 53–89.
- W DRUKU *Przybysze ze Skandynawii – małe cmentarzysko z okresu wędrówek ludów*, [w:] *Czarnówko, stan. 5 (część I)*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina V, Łęborg-Warszawa.
- STADIE, K.
1919 *Gräberfeld bei Alt-Bodschwingken, Kreis Goldap, Prussia 23/II (1905–1908)*, 420–440.
- SZULTA, W.
1993 *Z badań nad tzw. wczesnośredniowiecznym portem w Zatoce Puckiej*, [w:] J. Chudziakowa (red.), *Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989–1992*, Toruń, 163–168.
- SZYMAŃSKI, P.
2005 *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Sałeta na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages X, Warszawa.
2013 *Z badań nad chronologią i zróżnicowaniem kulturowym społeczności Mazur w późnej starożytności i u progu wczesnego średniowiecza*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 9, Warszawa.
- TISCHLER, O.
1879 *Ostpreussische Gräberfelder III*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg” XIX, 159–269.
- TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.
- UŚCINOWICZ, S.
2007 *Zmiany poziomu wód Zalewu Wiślanego w środkowym i późnym holocenie*, niepublikowane wyniki grantu Ministerstwa Nauki, nr 2 P04D 009 2, Gdańsk, archiwum Państwowego Instytutu Geologicznego – Centralne Archiwum Geologiczne w Gdańsku, nr inw. 862.

- UŚCINOWICZ, S., MIOTK-SZPIGANOWICZ, G., GAŁKA, M., PAWLYTA, J., PIOTROWSKA, N., POMIAN, I., WITAK, M.
2013 *The rise, development and destruction of the medieval port of Puck in the light of research into palaeoclimate and sea level change*, „Archaeologia Polona” 49 (2011), 87–104
- WERNER, J.
1949 *Zu den auf Öland und Gotland gefundenen byzantinischen Goldmünzen*, „Fornvännen” 44, 257–286.
- WIŚNIEWSKA, A.
2014 *Łężany. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów na Pojezierzu Mrągowskim. Badania w sezonie 2013*, Warszawa.
- VAITKUNSKIENĖ, L.
1995 *Pagrybio kapinynas. Monografija*, „Lietuvos Archeologija” 13.
- ZAPOLSKA, A.
2014 *Late Roman Deposits as a Perceptible Sign of Elusive Goldsmiths*, [w:] A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD. 65. International Sachsensymposion 13–17 September 2014, Warsaw, Institute of Archaeology, University of Warsaw*, Warszawa 2014, 35.
- ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
1991 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku w Młotecznie (gmina Braniewo)*, [w:] H. Judzińska (red.), *Archeologia Bałtyjska*, Olsztyn, 100–119.
- ŽAK, J.
1962 *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w.n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- ÅBERG, N.
1919 *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala.
- КУЛАКОВ, В.И.
1990 *Древности Пруссов VI-XIII вв.*, Археология СССР Г 1-9, Москва.
2004 *Доллякаим-Коврово. Исследования 1879 г.*, Prussia Antiqua 2. Monumenta, Минск.
2014 *Hünenberg – „Гора Великанов”. Могильник III-IV вв. на севере Самбии*, [w:] B. Kontny et alii (red.), *Światowit Supplement B: Barbaricum 10*, Warszawa, 199–302.
- СКВОРЦОВ, К.Н.
2010А *Могильник Митино V–XIV вв. (Калининградская область). По результатам исследований 2008 г. 1: Материалы охранных археологических исследований* 15, Москва.
2010В *Могильник Митино V–XIV вв. (Калининградская область). По результатам исследований 2008 г. 2: Материалы охранных археологических исследований* 15, Москва.